

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Γενικές αρχές έκφρασης

Διατύπωση των τριών βασικών αρχών – Η πρώτη αρχή – Χρήσιμες δράσεις που συσχετίζονται με ορισμένες καταστάσεις του νου γίνονται συνήθειες και εκτελούνται, είτε είναι χρήσιμες είτε όχι, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση – Η δύναμη της συνήθειας – Κληρονομικότητα – Συσχετισμένες κινήσεις συνήθειας στον άνθρωπο – Αντανεκλαστικές δράσεις – Μετατροπή των συνηθειών σε αντανεκλαστικές δράσεις – Συσχετισμένες κινήσεις συνήθειας στα κατώτερα ζώα – Τελικές παρατηρήσεις

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Γενικές Αρχές Έκφρασης – συνέχεια

Η αρχή της αντίθεσης – Παραδείγματα στον σκύλο και τη γάτα – Προέλευση της αρχής – Συμβατικά σήματα – Η αρχή της αντίθεσης δεν προέκυψε από αντίθετες πράξεις που εκτελούνταν συνειδητά υπό την επίδραση αντίθετων παρορμήσεων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Γενικές Αρχές Έκφρασης – τελευταίο μέρος

Η αρχή της άμεσης δράσης του διεγερμένου νευρικού συστήματος στο σώμα, ανεξάρτητα από τη βούληση και εν μέρει από τη συνήθεια – Αλλαγή του χρώματος των τριχών – Τρέμουλο των μυών – Τροποποίηση των εκκρίσεων – Εφίδρωση – Έκφραση έντονου πόνου – Έκφραση οργής, χαράς και τρόμου – Διαφορά μεταξύ των συγκινήσεων που προκαλούν και εκείνων που δεν προκαλούν κινήσεις έκφρασης – Διεγερτικές και κατασταλτικές καταστάσεις του νου – Περίληψη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

Μέσα Έκφρασης των Ζώων

Η εκπομπή ήχων – Φωνητικοί ήχοι – Ήχοι που παράγονται διαφορετικά – Ανόρθωση των δερματικών προσαρτημάτων, τριχών, φτερών, κ.λπ., υπό την επίδραση των συγκινήσεων του θυμού και του τρόμου – Το τράβηγμα των αυτιών προς τα πίσω ως προετοιμασία για πάλη και ως έκφραση θυμού – Ανόρθωση των αυτιών και σήκωμα της κεφαλής, ως ένδειξη προσοχής

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Ειδικές Εκφράσεις των Ζώων

Ο σκύλος, διάφορες εκφραστικές κινήσεις του – Γάτες – Αλογο – Μηρυκαστικά – Πίθηκοι, οι εκφράσεις τους για τη χαρά και τη στοργή – Για τον πόνο – Για τον Θυμό – Για την Κατάπληξη και τον τρόμο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Ειδικές Εκφράσεις του Ανθρώπου: Οδύνη και Δάκρυσμα

Το ουρλιαχτό και το δάκρυσμα στα βρέφη – Μορφή των χαρακτηριστικών του προσώπου – Ηλικία που ξεκινά το δάκρυσμα – Τα αποτελέσματα του συχνού περιορισμού του δακρύσματος – Κλάμα με αναφιλητά – Αίτιο της σύσπασης των μυών γύρω από τα μάτια κατά τη διάρκεια του ουρλιαχτού – Αίτιο της έκκρισης δακρύων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Δυσθυμία, Ανησυχία, Θλίψη, Κατήφεια, Απελπισία

Γενικές επιδράσεις της θλίψης στο σύστημα – Λοξότητα των φρυδιών υπό την επίδραση της οδύνης – Σχετικά με την αιτία της λοξότητας των φρυδιών – Σχετικά με την πίεση προς τα κάτω των γωνιών του στόματος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

Χαρά, Ευθυμία, Αγάπη, Τρυφερά Συναισθήματα, Ευσέβεια

Το γέλιο ως η βασική έκφραση χαράς – Ιδέες που προκαλούν γέλιο – Κινήσεις των χαρακτηριστικών του προσώπου κατά τη διάρκεια του γέλιου – Φύση του ήχου που παράγεται – Η έκκριση δακρύων κατά τη διάρκεια του δυνατού γέλιου – Σταδιακό πέρασμα από το δυνατό γέλιο στο ήπιο χαμόγελο – Ευθυμία – Η έκφραση της αγάπης – Τρυφερά συναισθήματα – Ευσέβεια

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

*Στοχασμός - Διαλογισμός - Κακή Διάθεση
- Κατσούφιασμα - Αποφασιστικότητα*

Η πράξη της συνοφρύωσης - Στοχασμός ύστερα από προσπάθεια ή συνειδητοποίηση πως κάτι είναι δύσκολο ή δυσάρεστο - Αφηρημένος διαλογισμός - Κακή Διάθεση - Σκυθρωπότητα - Ισχυρογνωμοσύνη - Κατσούφιασμα και σούφρωμα των χειλιών - Σθεναρότητα ή αποφασιστικότητα
- Το σφικτό κλείσιμο του στόματος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

Μίσος και Θυμός

Μίσος - Οργή και επιδράσεις της στο σύστημα - Αποκάλυψη των δοντιών - Οργή στους παράφρονες - Θυμός και Αγανάκτηση - Η έκφρασή τους στις διάφορες φυλές του ανθρώπου - Καγχασμός και εριστικότητα - Αποκάλυψη του κυνόδοντα στη μία πλευρά του προσώπου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΧΙ

*Απαξίωση - Περιφρόνηση - Αηδία - Ενοχή
- Υπεροψία, κ.λπ. - Αδυναμία - Υπομονή
- Επιβεβαίωση και Άρνηση*

Διαφορετικές εκφράσεις της περιφρόνησης, καταφρόνησης και απαξίωσης - Ειρωνικό χαμόγελο - Εκφραστικές κινήσεις της περιφρόνησης - Αηδία - Ενοχή, εξάπτηση, υπεροψία, κ.λπ. - Αδυναμία ή ανικανότητα - Υπομονή - Ισχυρογνωμοσύνη - Το σήκωμα των ώμων είναι κοινό στις περισσότερες φυλές των ανθρώπων - Σήματα επιβεβαίωσης και άρνησης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII

Έκπληξη - Κατάπληξη - Φόβος - Τρόμος

Έκπληξη, Κατάπληξη - Ανύψωση των φρυδιών - Άνοιγμα του στόματος - Προεξοχή των χειλιών - Εκφραστικές κινήσεις που συνοδεύουν την έκπληξη - Θαυμασμός - Φόβος - Τρόμος - Ανόρθωση των τριχών - Σύσπαση του μυώδους πλατύσματος - Διαστολή της κόρης των ματιών - Φρίκη - Συμπέρασμα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII

Αυτο-προσοχή - Ντροπή - Ντροπαλότητα - Σεμνότητα: Ερυθρίαση

Η φύση της ερυθρίασης - Κληρονομικότητα - Τα μέρη του σώματος που επηρεάζονται περισσότερο - Η ερυθρίαση στις διάφορες φυλές του ανθρώπου - Εκφραστικές κινήσεις που τη συνοδεύουν - Σύγχυση του νου - Αιτίες της ερυθρίασης - Αυτο-προσοχή, το θεμελιώδες συστατικό - Ντροπαλότητα - Ντροπή από παραβίαση των ηθικών νόμων και των συμβατικών κανόνων - Σεμνότητα - Η θεωρία για την ερυθρίαση - Ανακεφαλαίωση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV

Καταληκτικές παρατηρήσεις και Σύνοψη

Οι τρεις σημαντικότερες αρχές που έχουν καθορίσει τις βασικές κινήσεις της έκφρασης - Η κληρονομικότητά τους - Σχετικά με τον ρόλο που έχουν παίξει η βούληση και η πρόθεση για την απόκτηση των διαφόρων εκφράσεων - Η ενστικτώδης αναγνώριση της έκφρασης - Η σημασία του θέματός μας ως προς την ενότητα του είδους των φυλών του ανθρώπου - Σχετικά με τη διαδοχική απόκτηση διαφορετικών εκφράσεων από τους προγόνους του ανθρώπου - Η σπουδαιότητα της έκφρασης - Συμπέρασμα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΑΡΟΛΟΣ ΔΑΡΒΙΝΟΣ

Πολλά έργα έχουν γραφτεί σχετικά με την έκφραση,¹ μεγαλύτερος είναι ωστόσο ο αριθμός εκείνων σχετικά με τη φυσιογνωμική – με άλλα λόγια, σχετικά με την αναγνώριση του χαρακτήρα μέσω της μελέτης της σταθερής μορφής των χαρακτηριστικών του προσώπου. Με το τελευταίο αυτό θέμα δεν θα ασχοληθώ εδώ. Οι παλαιότερες πραγματείες² τις οποίες έχω συμβουλευθεί δεν με έχουν βοηθήσει παρά λίγο ή καθόλου. Οι διάσημες *Conférences*³ του ζωγράφου Le Brun, δημοσιευμένες το 1667, είναι το πλέον γνωστό παλαιό έργο και περιλαμβάνουν κάποιες σωστές παρατηρήσεις. Ένα άλλο κάπως παλιό δοκίμιο, συγκεκριμένα οι *Discours* [Ομιλίες] του διάσημου Ολλανδού ανατόμου Camper, που δόθηκαν μεταξύ 1774 και 82,⁴ δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οδήγησαν σε κάποια αξιόλογη πρόοδο επί του θέματος. Τα ακόλουθα έργα, αντίθετα, αξίζει να μελετηθούν ενδελεχώς.

Ο Σερ Charles Bell, πολύ διάσημος για τις ανακαλύψεις του στη φυσιολογία, δημοσίευσε το 1806 την πρώτη και το 1844 την τρίτη έκδοση του έργου του *Anatomy and Philosophy of Expression*.⁵ Δικαίως μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι όχι μόνο έχει θέσει τα θεμέλια του αντικειμένου ως επιστημονικού κλάδου, αλλά και ότι επιπλέον έχει αναπτύξει μια νοητική κατασκευή υψηλής ποιότητας. Το έργο του έχει από κάθε άποψη εξαιρετικό ενδιαφέρον· περιλαμβάνει παραστατική περιγραφή

των διαφόρων συγκινήσεων και έχει εικονογραφηθεί με θαυμάσιο τρόπο. Είναι κοινά αποδεκτό πως η χρησιμότητά του αφορά κυρίως την κατάδειξη της στενής σχέσης που υπάρχει μεταξύ των κινήσεων της έκφρασης και εκείνων της αναπνοής. Ένα από τα πλέον σημαντικά σημεία, όσο ασήμαντο και αν μοιάζει αρχικά, είναι ότι οι μύες γύρω από τα μάτια συσπώνται ακούσια κατά τη διάρκεια βίαιων προσπαθειών εκπνοής, προκειμένου να προστατεύσουν τα ευαίσθητα αυτά όργανα από την πίεση του αίματος. Ο Καθηγητής Donders της Ουτρέχτης είχε την ευγενέστατη καλοσύνη να διερευνήσει διεξοδικά για λογαριασμό μου το δεδομένο αυτό, και να ρίξει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, άπλετο φως σε αρκετές από τις πλέον σημαντικές εκφράσεις του ανθρώπινου προσώπου. Η αξία του έργου του Σερ C. Bell έχει υποτιμηθεί ή εντελώς αγνοηθεί από αρκετούς ξένους συγγραφείς, έχει γίνει ωστόσο πλήρως αποδεκτό από κάποιους άλλους, για παράδειγμα από τον M. Lemoine, ο οποίος πολύ ορθά αναφέρει: “Le livre de Ch. Bell devrait être médité par quiconque essaye de faire parler le visage de l’homme, par les philosophes aussi bien que par les artistes, car, sous une apparence plus légère et sous le prétexte de l’esthétique, c’est un des plus beaux monuments de la science des rapports du physique et du moral”.⁶ [«Το βιβλίο του Charles Bell οφείλουν να το μελετήσουν όλοι εκείνοι –φιλόσοφοι, όπως και καλλιτέχνες– που προσπαθούν να μιλήσουν για το πρόσωπο του ανθρώπου, καθώς πίσω από τη φαινομενική επιπολαιότητά του και το πρόσχημα της αισθητικής, το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί ένα από τα πλέον εντυπωσιακά μνημεία επιστημονικής μελέτης για τις σχέσεις μεταξύ των πεδίων της φύσης και της ηθικής».]

Ο Δαρβίνος δεν μας αποκαλύπτει ότι έγραψε τούτο το βιβλίο για να αμφισβητήσει τον ισχυρισμό του Bell πως

ορισμένοι από τους μυς του προσώπου είναι δοσμένοι από τον Θεό για να εκφράσουν τις ανθρώπινες συγκινήσεις. Σε επιστολή του προς τον Alfred Russel Wallace τον Μάρτιο του 1867 γράφει: «Θέλω, σε κάθε περίπτωση, να ανατρέψω την άποψη του Σερ C. Bell ... ότι συγκεκριμένοι μύες έχουν δοθεί αποκλειστικά στον άνθρωπο, ώστε να μπορεί να φανερώνει τα συναισθήματά του στους άλλους ανθρώπους».²¹ Ο Δαρβίνος επιλέγει προσεκτικότερα τις λέξεις του καθώς γράφει την αυτοβιογραφία του: «Κατά το καλοκαίρι της επόμενης χρονιάς, το 1840, διάβασα την αξιόθαύμαστη δουλειά του Σερ C. Bell για την Έκφραση και αυτό ενίσχυσε σημαντικά το ενδιαφέρον που είχα για το θέμα, αν και δεν μπορώ να συμφωνήσω καθόλου με την πεποίθησή του ότι διάφοροι μύες δημιουργήθηκαν ειδικά για χάρη της έκφρασης».^{21β} Σχολιάζοντας το ζήτημα, η Janet Browne γράφει: «Αν ο Δαρβίνος κατάφερε να παρουσιάσει κάποιον άλλο, πιο πρακτικό σκοπό για αυτούς τους μυς του προσώπου, έναν σκοπό που θα μας συνέδεε ξεκάθαρα με την υπόλοιπη φύση, τότε θα αποδυνάμωνε τα επιχειρήματα του Bell και όλων των υπολοίπων φυσικών θεολόγων και θα ενίσχυε το επιχείρημα υπέρ της έκφρασης ως προϊόντος της εξέλιξης».²² (Το έχω πραγματευθεί αυτό στην Εισαγωγή μου.) Στη συνέχεια της Έκφρασης ο Δαρβίνος περιγράφει τη διαφωνία του με ορισμένους πιο ειδικούς ισχυρισμούς του Bell: ότι τα ζώα έχουν πιο περιορισμένες εκφράσεις σε σύγκριση με τους ανθρώπους (σ. 207), σχετικά με το ποιοι μύες βρίσκονται υπό τον έλεγχο της βούλησης (σ. 310) και ότι ο μυς της συνοφρύωσης (επισκύνιος) συναντάται μόνο στους ανθρώπους (σ. 313).

Για λόγους που πολύ σύντομα θα προσδιοριστούν, ο Σερ C. Bell δεν επιχείρησε να ολοκληρώσει τις απόψεις του, όσο θα μπορούσαν να έχουν ολοκληρωθεί. Δεν προσπάθησε να εξηγήσει γιατί ενεργοποιούνται διαφορετικοί μύες υπό την επίδραση διαφορετικών συγκινήσεων· γιατί, για παράδειγμα, σε έναν άν-

θρωπο που υποφέρει από θλίψη ή ανησυχία αναστηκλώνονται οι εσωτερικές άκρες των φρυδιών και πιέζονται προς τα κάτω οι γωνίες του στόματος.

Ο Δαρβίνος θα μπορούσε να ασκήσει την ίδια κριτική σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες μελέτες συγκινησιακών εκφράσεων του προσώπου, που, όπως και ο Bell, δεν έχουν θέσει αυτό το ερώτημα. Ο Δαρβίνος είναι ένας από τους λίγους επιστήμονες που θέτουν την ερώτηση γιατί – γιατί υπάρχει αυτή η συγκεκριμένη έκφραση του προσώπου για αυτή τη συγκίνηση, και όχι κάποια άλλη έκφραση;

Το 1807 ο M. Moreau επιμελήθηκε μια έκδοση του Lavater για τη φυσιογνωμική,* όπου ενσωμάτωσε αρκετά από τα δικά του δοκί-

* *L'Art de connaître les Hommes*, κ.λπ., από τον J. C. Lavater. Η αρχική έκδοση του έργου αυτού, η οποία στον πρόλογο της έκδοσης του 1820 αναφέρεται ως δεκάτομη καθώς περιείχε τις παρατηρήσεις του M. Moreau, λέγεται ότι δημοσιεύθηκε το 1807· και δεν έχω καμία αμφιβολία πως αυτό είναι σωστό, καθώς το “Notice sur Lavater” στην αρχή του πρώτου τόμου χρονολογείται στις 13 Απριλίου του 1806. Σε κάποια βιβλιογραφικά έργα δίδεται, ωστόσο, η χρονολογία 1805-9, μοιάζει όμως αδύνατο να είναι σωστή η χρονιά 1805. Ο Δρ. Duchenne σχολιάζει (*Mécanisme de la Physionomie Humaine*, έκδ. σε σχήμα 8ο, 1862, σ. 5 και *Archives Générales de Médecine*, Ιαν. και Φεβ. 1862) πως ο M. Moreau “a composé pour son ouvrage un article important” (“έχει γράψει ένα σημαντικό άρθρο για το έργο του [Lavater]») κ.λπ., το έτος 1805, και βρήκα στον πρώτο τόμο της έκδοσης του 1820 αποσπάσματα που φέρουν τις ημερομηνίες 12 Δεκεμβρίου 1805 και μία ακόμη, 5 Ιανουαρίου 1806, πέραν εκείνης της 13ης Απριλίου 1806 που αναφέρεται παραπάνω. Σε ορισμένα από αυτά τα αποσπάσματα, που έχουν συνεπώς συγγραφεί το 1805, ο Δρ. Duchenne αποδίδει στον M. Moreau τα πρωτεία έναντι του Σερ C. Bell, του οποίου το έργο, όπως είδαμε, δημοσιεύθηκε το 1806. Αυτός είναι ένας πολύ ασυνήθιστος τρόπος για να προσδιορίσει κάποιος ποια επιστημονικά έργα προηγούνται, τέτοια θέματα όμως έχουν εξαιρετικά μικρή σημασία σε σύγκριση με τα σχετικά τους πλεονεκτήματα. Τα αποσπά-

μια, τα οποία περιλαμβάνουν εξαιρετικές περιγραφές της κίνησης των μυών του προσώπου, μαζί με πολλές πολύτιμες παρατηρήσεις. Πολύ λίγο φως ρίχνει, ωστόσο, στη σχετική με το θέμα φιλοσοφία. Για παράδειγμα, ο M. Moreau μιλώντας για την κίνηση της συνοφρύωσης, δηλαδή για τη σύσπαση του μυός που οι Γάλλοι συγγραφείς αποκαλούν *sourcilier* – *μίξοφρον* (*Corrugator supercili*), σχολιάζει ορθώς: “Cette action des sourciliers est un des symptômes les plus tranchés de l’expression des affections pénibles ou concentrées” [«Η δράση αυτή των μυών που ενώνουν τα φρύδια είναι μία από τις πιο σαφείς ενδείξεις οδυνηρών ή έντονων συναισθημάτων»]. Στη συνέχεια προσθέτει πως οι μύες αυτοί, λόγω των συνδέσμων και της θέσης τους είναι κατάλληλοι “à resserrer, à concentrer les principaux traits de la face, comme il convient dans toutes ces passions vraiment oppressives ou profondes, dans ces affections dont le sentiment semble porter l’organisation à revenir sur elle-même, à se contracter et à s’amoindrir, comme pour offrir moins de prise et de surface à des impressions redoutables ou importunes”. [«Για να περιορίζουν και να μαζεύουν τα βασικά χαρακτηριστικά του προσώπου, καθώς η συστολή και η συρρίκνωση είναι χαρακτηριστικές όλων των πραγματικά βίαιων ή εξαιρετικά έντονων παθών, όλων των συναισθημάτων που φαίνεται να κάνουν τον οργανισμό να στρέφεται εσωτερικά στον εαυτό του, σαν για να δώσει μικρότερη λαβή, λιγότερο χώρο σε τρομακτικές ή ενοχλητικές εντυπώσεις.]. Αυτός που θεωρεί πως τέτοιου είδους παρατηρήσεις ρίχνουν οποιοδήποτε φως στη σημασία ή την προέλευση των διαφορετικών εκφράσεων, έχει για το θέμα μια πολύ διαφορετική άποψη από τη δική μου.

σηματα που αναφέρονται παραπάνω από τον M. Moreau και τον Le Brun έχουν ληφθεί σε αυτήν αλλά και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις από την έκδοση του Lavater του 1820, τομ. iv, σ. 228, και τόμ. ix, σ. 279.

Ο ισχυρισμός του Lavater ότι μπορεί κανείς να διαβάσει την προσωπικότητα από το μέγεθος και το σχήμα των χαρακτηριστικών του προσώπου ήταν πολύ δημοφιλής για πενήντα και πλέον χρόνια πριν από την εποχή του Δαρβίνου, και λίγο έλειψε να ματαιώσει την καριέρα του Δαρβίνου. Παραλίγο να χάσει την ευκαιρία να συμμετάσχει στο ταξίδι του *Beagle*, επειδή ο καπετάνιος του πλοίου Robert Fitz-Roy, εφαρμόζοντας στο πρόσωπο του Δαρβίνου τις ιδέες του Lavater, θεώρησε ότι ο Δαρβίνος δεν ήταν κατάλληλος για ένα μεγάλο θαλάσσιο ταξίδι. Ο Δαρβίνος το αναφέρει στην *Αυτοβιογραφία* του «... όταν γνωρίστηκα καλά με τον Fitz-Roy, έμαθα πως παραλίγο να με απορρίψει εξαιτίας του σχήματος της μύτης μου! Ήταν οπαδός του Lavater και ήταν σίγουρος πως μπορούσε να κρίνει τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου από το σχήμα των εξωτερικών του χαρακτηριστικών· και αμφέβαλλε κατά πόσο ένας άνθρωπος με τη δική μου μύτη διαθέτει επαρκή ενεργητικότητα και αποφασιστικότητα για το ταξίδι. Νομίζω πως αργότερα ικανοποιήθηκε πολύ που η μύτη μου του έδωσε λάθος εντύπωση». ^{Σ3}

Είναι δύσκολο να αντιληφθούμε τι θα μπορούσε να έχει συμβεί εάν ο Fitz-Roy είχε αρνηθεί να επιτρέψει στο νεαρό Δαρβίνο να τον συνοδεύσει. Στην εισαγωγή τής περιγραφής του Δαρβίνου για το ταξίδι, ο Leonard Engel γράφει «Κανένα ταξίδι μετά την εποχή του Κολόμβου δεν μπορεί να παραβληθεί με το ταξίδι που περιγράφεται στο βιβλίο αυτό, όσον αφορά την επίδραση που είχε στη θεώρηση του σύγχρονου ανθρώπου για τον κόσμο... Το απέραντο και μεταβαλλόμενο πανόραμα της ζωής, ζώσας και εξαφανισμένης, που παρατήρησε ο Δαρβίνος κατά τη διάρκεια του περιπλου του *Beagle*, ήταν αυτό που τον έβαλε στον δρόμο της *Προελεύσεως των Ειδών*». ^{*Σ4}

* Darwin, C. (1839) (ed. L. Engel), *The Voyage of the Beagle*, New York: 1962. Ελληνική έκδοση: Δαρβίνος, Κ. (1839), *Ταξιδεύοντας με το Μπιγκλ: Στη Γη του Πυρός και τα Νησιά Γκαλαπάγκος* (μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια

Στο παραπάνω απόσπασμα δεν υπάρχει παρά ελάχιστη, αν όχι καμία, πρόοδος στη σχετική με το θέμα φιλοσοφία, πέρα από εκείνη στην οποία κατέληξε ο ζωγράφος Le Brun, ο οποίος αναφέρει το 1667, περιγράφοντας την έκφραση του τρόμου: “Le sourcilier qui est abaissé d’un côté et élevé de l’autre, fait voir que la partie élevée semble le vouloir joindre au cerveau pou le garantir du mal que l’âme aperçoit, et le côté qui est abaissé et qui paraît enflé, nous fait trouver dans cet état par les esprits qui viennent du cerveau en abondance, comme pour couvrir l’âme et la défendre du mal qu’elle craint; la bouche fort ouverte fait voir le saisissement du coeur, par le sang qui se retire vers lui, ce qui l’oblige, voulant respirer, à faire un effort qui est cause que la bouche s’ouvre extrêmement, et qui, lorsqu’il passe par les organes de la voix, forme un son qui n’est point articulé; que si les muscles et les veines paraissent enflés, ce n’est que par les esprits que le cerveau envoie en ces parties-là” [«Το φρύδι που χαμηλώνει από τη μία πλευρά και σηκώνεται από την άλλη δίνει την εντύπωση πως το ανασηκωμένο μέρος του θέλει να προσκολληθεί στον εγκέφαλο για να τον προστατεύσει από το κακό που η ψυχή αντιλαμβάνεται, και η πλευρά που χαμηλώνει και μοιάζει φουσκωμένη φαίνεται να έχει τοποθετηθεί στη θέση αυτή από τα πνεύματα* που αναβλύζουν από τον εγκέφαλο, σαν για να προφυλάξουν την ψυχή και να την προστατέψουν από το κακό που φοβάται· το διάπλατα ανοικτό στόμα φανερώνει την ταραχή που προκαλείται στην καρδιά από το αίμα που ρέει πίσω προς αυτήν και την υποχρεώνει να δουλεύει σκληρότερα για να

Θ. Σακκέτας), Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής, 1998. Η ελληνική έκδοση του Ταξιδιού του *Beagle* δεν περιλαμβάνει τον πρόλογο του L. Engel που αναφέρεται εδώ. [Σ.τ.Μ.]

* Ο Le Brun αποκαλεί [Ζωϊκά] Πνεύματα τον ρευστό χυμό που εικαζόταν ότι παράγεται μέσω του αίματος στις κοιλότητες του εγκεφαλικού φλοιού. [Σ.τ.Μ.]

παρθεί μια ανάσα, και γι' αυτό τον λόγο το στόμα χάσκει διάπλατα ανοικτό και, όταν η ανάσα περνά μέσω του λάρυγγα και των φωνητικών οργάνων, βγάζει έναν αναρθηρό ήχο· γιατί, εάν οι μύες και οι φλέβες μοιάζουν φουσκωμένες, αυτό συμβαίνει μόνο μέσω της δράσης των πνευμάτων που ο εγκέφαλος αποστέλλει)]. Θεώρησα πως οι προηγούμενες προτάσεις άξιζε να αναφερθούν ως τυπικά παραδείγματα των απροσδόκητων ανοησιών που έχουν γραφτεί σχετικά με το θέμα.²⁵

Το έργο του Δρ. Burgess *The Physiology or Mechanism of Blushing* εμφανίστηκε το 1839 και πρόκειται να αναφερθώ συχνά σε αυτό στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο.

Το 1862 ο Δρ. Duchenne δημοσίευσε δύο εκδόσεις, σε φύλλο και όγδοο σχήμα,* του έργου του *Mécanisme de la Physionomie Humaine*, όπου αναλύει με όρους ηλεκτρισμού και εικονογραφεί με θαυμάσιες φωτογραφίες τις κινήσεις των μυών τού προσώπου. Μου επέτρεψε γενναιόδωρα να αντιγράψω όσες από τις φωτογραφίες του επιθυμούσα. Το έργο του έχει πολύ λίγο συζητηθεί ή εντελώς αγνοηθεί από κάποιους από τους συμπατριώτες του. Είναι πιθανόν ότι ο Δρ. Duchenne υπερέβαλε ίσως όσον αφορά τη σημασία της σύσπασης μεμονωμένων μυών στην διαμόρφωση εκφράσεων, διότι, λόγω της γειτνίασης των μυών, όπως μπορεί κανείς να δει στα ανατομικά σχέδια του Henle⁷ –τα καλύ-

* Οι όροι folio (φύλλο) και octavo (όγδοο σχήμα) είναι όροι της τυπογραφίας και αναφέρονται στο πόσες σελίδες κειμένου εκτυπώνονται σε κάθε όψη ενός μεγάλου φύλλου χαρτιού και πόσες φορές το τελευταίο διπλώνεται για να σχηματίσει τις τελικές σελίδες του βιβλίου. Στην περίπτωση της φύλλο έκδοσης, σε κάθε όψη του μεγάλου φύλλου εκτυπώνονται δύο σελίδες κειμένου, διπλώνεται δύο φορές και προκύπτουν 4 τελικές σελίδες βιβλίου (μεγάλου σχήματος). Στην έκδοση όγδου σχήματος, που δίνει και το μικρότερο σχήμα βιβλίου, σε κάθε όψη του μεγάλου φύλλου χαρτιού εκτυπώνονται οκτώ σελίδες κειμένου, και αυτό διπλώνεται οκτώ φορές, για να δώσει 16 τελικές σελίδες του βιβλίου. [Σ.τ.Μ.]

τερα πιστεύω που έχουν ποτέ εκδοθεί— δύσκολα μπορεί κάποιος να πιστέψει πως δρουν ξεχωριστά. Παρ' όλα αυτά, είναι φανερό πως ο Δρ. Duchenne αντιλαμβανόταν σαφώς τόσο αυτή, όσο και άλλες πηγές πλάνης, και, καθώς είναι γνωστό ότι ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικός στην αποσαφήνιση της φυσιολογίας των μυών του χεριού με τη βοήθεια ηλεκτρισμού, είναι πιθανόν πως έχει εν γένει δίκιο σχετικά με τους μυς του προσώπου. Κατά τη γνώμη μου ο Δρ. Duchenne έχει σε μεγάλο βαθμό προαγάγει το θέμα κατά την ενασχόλησή του με αυτό. Κανείς άλλος δεν έχει μελετήσει προσεκτικότερα τη σύσπαση κάθε ξεχωριστού μυός και τις επακόλουθες ρυτίδες που δημιουργούνται στο δέρμα. Έχει επίσης καταδείξει —και αυτό έχει πολύ μεγάλη χρησιμότητα— ποιοι μύες βρίσκονται ελάχιστα υπό τον διακριτό έλεγχο της βούλησης. Υπεισέρχεται ελάχιστα σε θεωρητικές μελέτες και σπάνια επιχειρεί να εξηγήσει γιατί συσπώνται συγκεκριμένοι και όχι άλλοι μύες υπό την επίδραση συγκεκριμένων συγκινήσεων.

Παρά το ότι εδώ, όσο και στη συνέχεια του βιβλίου αυτού, ο Δαρβίνος αναγνωρίζει την προσφορά του Duchenne, το βιβλίο του Duchenne σύντομα αποσύρθηκε από την κυκλοφορία· δεν μεταφράστηκε στα αγγλικά και οι πρωτοποριακές του ανακαλύψεις σχετικά με τις εκφράσεις του προσώπου αγνοήθηκαν από όλους σχεδόν τους επιστήμονες μέχρι το 1982.²⁶ Σήμερα υπάρχει μια αγγλική μετάφραση του βιβλίου του Duchenne, με πρόσθετα κεφάλαια που περιγράφουν τη σπουδαιότητά του για τη σύγχρονη μελέτη των συγκινήσεων, της τέχνης και της πλαστικής χειρουργικής του προσώπου.²⁷ Η δουλειά μου με τον Friesen²⁸ βασίστηκε στις παρατηρήσεις του Duchenne για την παραγωγή ενός αναλυτικού εργαλείου περιγραφής και μέτρησης των κινήσεων των μυών του προσώπου, ενώ περισσότερες από δώδεκα πρόσφατες μελέτες υποστηρίζουν την ιδέα του Duchenne για το πώς μπορεί κανείς να διακρίνει ένα εκού-

σιο από ένα ακούσιο χαμόγελο. Δείχνουν, για παράδειγμα, πως είναι εφικτό να διακρίνουμε κατά πόσον οι άνθρωποι χαίρονται ειλικρινά ή προσποιούνται τη χαρά.²⁹ Σχετικά με τον Duchenne και το χαμόγελο, βλέπε επίσης τα ερμηνευτικά μου σχόλια στο Κεφάλαιο 8, σελίδες 2287-288 και 290.

Ένας διαπρεπής Γάλλος ανατόμος, ο Pierre Gratiolet, έδωσε μια σειρά διαλέξεων για την έκφραση στη Σορβόνη και οι σημειώσεις του δημοσιεύτηκαν (1865) μετά τον θάνατό του, με τον τίτλο *De La Physionomie et des Mouvements d'Expression*. Πρόκειται για μια πολύ ενδιαφέρουσα δουλειά, γεμάτη πολύτιμες παρατηρήσεις. Η θεωρία του είναι μάλλον πολύπλοκη και, αν μπορεί να αποδοθεί με μία μόνο φράση (σ. 65), είναι η ακόλουθη: “Il résulte, de tous les faits que j’ai rappelés, que les sens, l’imagination et la pensée elle-même, si élevée, si abstraite qu’on la suppose, ne peuvent s’exercer sans éveiller un sentiment corrélatif, et que ce sentiment se traduit directement, sympathiquement, symboliquement ou métaphoriquement, dans toutes les sphères des organes extérieurs, qui le racontent tous, suivant leur mode d’action propre, comme si chacun d’eux avait été directement affecté” [«Αποτέλεσμα όλων των δεδομένων που έχω αναφέρει είναι ότι οι αισθήσεις, η φαντασία και η ίδια η σκέψη –ανώτερη και αφηρημένη όπως υποθέτουμε ότι είναι– δεν γίνεται να λειτουργήσουν χωρίς να προκαλέσουν κάποιο συσχετισμένο συναίσθημα· και ότι το συναίσθημα αυτό μεταδίδεται με άμεσο, συμβολικό, συμπαθητικό ή μεταφορικό τρόπο σε όλα τα μέρη των περιφερικών οργάνων, που όλα αντιδρούν με τη σειρά τους, το καθένα με τον δικό του τρόπο, σαν να είχαν άμεσα επηρεαστεί»].

Ο Gratiolet φαίνεται να παραβλέπει την κληρονομημένη συνήθεια ή και, ως ένα βαθμό ακόμη, την ατομική συνήθεια και αποτυγχάνει ως εκ τούτου, μου φαίνεται, να δώσει τη σωστή ερμηνεία, ή έστω κάποια ερμηνεία, για μια πλειάδα εκφρα-

στικών κινήσεων και εκφράσεων. Σε μια προσπάθεια να επεξηγήσω αυτές που αποκαλεί *συμβολικές κινήσεις*, θα παραθέσω τις παρατηρήσεις του (σ. 37), που αντλεί από τον M. Chevreul, σχετικά με έναν άνδρα που παίζει μπιλιάρδο: “Si une bille dévie légèrement de la direction que le joueur prétend lui imprimer, ne l’avez-vous pas vu cent fois la pousser du regard, de la tête et même des épaules, comme si ces mouvements, purement symboliques, pouvaient rectifier son trajet? Des mouvements non moins significatifs se produisent quand la bille manque d’une impulsion suffisante. Et chez les joueurs novices, ils sont quelquefois accusés au point d’éveiller le sourire sur les lèvres des spectateurs”. [«Εάν μια μπάλα μπιλιάρδου παρεκκλίνει ελάχιστα από την κατεύθυνση που ο παίκτης είχε την πρόθεση να της δώσει, δεν τον έχετε άραγε δει να τη σπρώχνει με ένα βλέμμα, με το κεφάλι του ή ακόμη και τους ώμους του, σαν να μπορούσαν αυτές οι καθαρά συμβολικές κινήσεις να διορθώσουν την πορεία της; Εξίσου σημαντικές κινήσεις είναι οι κινήσεις που ακολουθούν όταν η μπάλα του μπιλιάρδου δεν έχει επαρκή ώθηση. Και στους παίκτες που είναι άπειροι, οι κινήσεις αυτές είναι κάποιες φορές τόσο έντονες που προκαλούν χαμόγελο στα χείλη των θεατών»]. Τέτοιες κινήσεις, μου φαίνεται, μπορούν να αποδοθούν μονάχα στη συνήθεια. Όσες φορές ένας άνδρας έχει θελήσει να μετακινήσει ένα αντικείμενο προς μία πλευρά, το έχει σπρώξει πάντοτε προς εκείνη την πλευρά· όταν θέλει προς τα εμπρός, το έχει σπρώξει μπροστά και εάν έχει θελήσει να το συκρατήσει, το έχει τραβήξει προς τα πίσω. Όταν, επομένως, ένας άνδρας βλέπει τη μπάλα του να μετακινείται προς τη λάθος κατεύθυνση και επιθυμεί έντονα να πάει προς άλλη κατεύθυνση, δεν μπορεί να αποφύγει, λόγω της μακροχρόνιας συνήθειας, να εκτελέσει ασυνείδητα κινήσεις που είχε σε άλλες περιστάσεις βρει αποτελεσματικές.

Ως παράδειγμα κινήσεων συμπάθειας ο Gratiolet δίνει (σ. 212) την ακόλουθη περίπτωση: “Un jeune chien à oreilles droites, auquel son maître présente de loin quelque viande appétissante, fixe avec ardeur ses yeux sur cet objet dont il suit tous les mouvements, et pendant que les yeux regardent, les deux oreilles se portent en avant comme si cet objet pouvait être entendu”. [Ένας νεαρός σκύλος με όρθια αυτιά, που το αφεντικό του του δείχνει από απόσταση ένα ορεκτικό κομμάτι κρέας, ακολουθεί άπληστα με τα μάτια του κάθε κίνηση αυτού του αντικειμένου, και ενώ τα μάτια κοιτούν, τα δυο αυτιά κάμπτονται προς τα εμπρός, σαν να μπορούσαν να ακούσουν το αντικείμενο.]. Σε αυτή την περίπτωση, αντί να κάνω λόγο για κίνηση συμπάθειας μεταξύ των αυτιών και των ματιών,* μου φαίνεται απλούστερο να πιστέψω ότι, επειδή

* *Sympathy* στο πρωτότυπο. Ο Δαρβίνος χρησιμοποιεί την έννοια της συμπάθειας, όχι με την τρέχουσα σημασία της λέξης ως «συμπόνια», αλλά με τις δύο από τις τρεις σημασίες που τις αποδίδει λίγα χρόνια αργότερα, το 1897, ο Th. Ribot στο έργο του *Psychology of Emotions* [κεφ. IV, “Sympathy and the Tender Emotions”, σ. 231-2]. Σύμφωνα με τον Ribot «προτού αποκτήσει την ηθική της σημασία, ακόμα και πριν αποκτήσει την ψυχολογική της σημασία, η συμπάθεια έχει βιολογική σημασία». Αναλύοντας την εξέλιξη της συμπάθειας από την πλέον στοιχειώδη έως την ανώτερη μορφή της, αναγνωρίζει τρεις διακριτές φάσεις. Η πρώτη, ή φυσιολογική φάση, αναφέρεται σε μια σύμπτωση των κινητικών τάσεων, μια *συνέργεια*. Η δεύτερη, ψυχολογική της φάση, σε σύμπτωση των συγκινησιακών καταστάσεων, μια *συναίσθησία*. Η τρίτη, ή διανοητική της φάση, είναι το αποτέλεσμα κοινών αναπαραστάσεων ή ιδεών, οι οποίες συνδέονται με συναισθήματα και κινήσεις [...] Στην πρωτογενή μορφή της η συμπάθεια είναι αντανακλαστική, αυτόματη, ασυνείδητη ή ελάχιστα συνείδητη. [...] Είναι, σύμφωνα με τον Bain, η τάση να προκαλέσουμε στον εαυτό μας μια συμπεριφορά, μια κατάσταση, μια σωματική κίνηση που αντιλαμβάνομαστε σε κάποιο άλλο άτομο. [...] Η δεύτερη ψυχολογική φάση της συμπάθειας συνοδεύεται αναγκαστικά από συνείδηση και προκαλεί ανάλογες συγκινησιακές καταστάσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων ατόμων. Σε τέτοιες περιπτώσεις λέμε πως ο φόβος, η αγανάκτηση, η χαρά και η στενοχώρια μεταδίδονται. Συνίστα-

οι σκύλοι επί πολλές γενιές τέντωναν τα αυτιά τους ενόσω κοιτούσαν προσεκτικά ένα αντικείμενο προκειμένου να συλλάβουν οποιονδήποτε ήχο, και αντίστροφα κοιτούσαν επίμονα προς την κατεύθυνση ενός ήχου που ενδεχομένως είχαν ακούσει, οι κινήσεις των οργάνων αυτών συσχετίστηκαν σταθερά μεταξύ τους μέσω της μακροχρόνιας συνήθειας.

Ο Δρ. Piderit εξέδωσε το 1859 ένα δοκίμιο για την έκφραση, που δεν έχω δει, στο οποίο ωστόσο, όπως δηλώνει, πρόλαβε τον Gratiolet σε πολλές από τις απόψεις του. Το 1867 δημοσίευσε το έργο του *Wissenschaftliches System der Mimik und Physiognomik*. Είναι αδύνατον να δώσω μέσα σε λίγες φράσεις μια ικανοποιητική ιδέα των απόψεών του· οι ακόλουθες δύο φράσεις ίσως μας πουν όσα είναι δυνατόν να ειπωθούν εν συντομία: «Οι μυϊκές κινήσεις της έκφρασης σχετίζονται εν μέρει με φανταστικά αντικείμενα και εν μέρει με φανταστικές αισθητηριακές εντυπώσεις. Στη δήλωση αυτή βρίσκεται το κλειδί της κατανόησης όλων των εκφραστικών μυϊκών κινήσεων» (σ. 25). Και πάλι: «Οι εκφραστικές κινήσεις εκδηλώνονται κατά κύριο λόγο στους πολυάριθμους και ευκίνητους μύς του προσώπου, εν μέρει διότι τα νεύρα μέσω των οποίων τίθενται σε κίνηση ξεκινούν από την πλέον άμεσα γειτνιάζουσα περιοχή του νοητικού οργάνου, αλλά

ται στο ότι νιώθουμε μια συγκίνηση που υπάρχει σε κάποιον άλλο και μας αποκαλύπτεται μέσω της φυσιολογικής της έκφρασης» [αυτή ακριβώς η φάση που περιγράφει ο Ribot συμπίπτει με τη σύγχρονη επιστημονική έννοια της ενσυναίσθησης]. Είναι στο δεύτερο στάδιο αυτής της ψυχολογικής φάσης της συμπάθειας που αποκτά την τρέχουσα σημασία της «συμπόνιας» και στην οποία ένα επιπλέον στοιχείο, αυτό της βίωσης μιας τρυφερής συγκίνησης (καλοσύνης, οίκτου) προστίθεται στην ψυχολογική ενότητα που συνιστά την καθαρή της μορφή. Στον παρόντα τόμο ο όρος *συμπάθεια* χρησιμοποιείται από κοινού για να αποδώσει και τις τρεις σημασίες του όρου, καθώς είναι προφανές από τα συμφραζόμενα σε ποια ακριβώς από αυτές τις τρεις ιδιότητές της αναφέρεται ο Δαρβίνος. [Σ.τ.Μ.]

και εν μέρει διότι οι μύες αυτοί χρησιμεύουν στην υποστήριξη των οργάνων της αίσθησης» (σ. 26). Εάν ο Δρ. Piderit είχε μελετήσει το έργο του Σερ C. Bell δεν θα είχε πιθανότατα ισχυριστεί (σ. 101) ότι το έντονο γέλιο προκαλεί συνοφρύωση, επειδή συμμετέχει στη φύση του πόνου· ή ότι στα παιδιά (σ. 103) τα δάκρυα ερεθίζουν τα μάτια, προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο τη σύσπαση των μυών που τα περιβάλλουν. Πολλές σωστές παρατηρήσεις βρίσκονται διάσπαρτες μέσα σε αυτόν τον τόμο, στις οποίες πρόκειται να αναφερθώ στη συνέχεια.

Συνοπτικές συζητήσεις για την έκφραση μπορεί κανείς να βρει σε διάφορα έργα που δεν χρειάζεται εδώ να αναφερθούν διεξοδικά. Ο κ. Bain,* ωστόσο, σε δύο από τα έργα του έχει πραγματευθεί το θέμα με αρκετά εκτεταμένο τρόπο. Αναφέρει:⁸ «Αντιμετωπίζω την επονομαζόμενη έκφραση ως αναπόσπαστο μέρος του συναισθήματος. Θεωρώ ότι αποτελεί γενικό νόμο του νου το ότι, μαζί με το γεγονός του εσωτερικού συναισθήματος ή της συνείδησης, υπάρχει μια διάχυτη δράση ή διέγερση επί των σωματικών μελών». Αλλού προσθέτει: «Ένας σημαντικός αριθμός δεδομένων μπορούν να κατηγοριοποιηθούν υπό την ακόλουθη αρχή: δηλαδή ότι καταστάσεις που προκαλούν ευχαρίστηση συνδέονται με μια άνοδο, και καταστάσεις που προκαλούν πόνο με μια πτώση κάποιων ή όλων των ζωτικών λειτουργιών». Ο

* [Στην κριτική του κ. Bain για τον Δαρβίνο σχετικά με την έκφραση: ως υστερόγραφο στο *Senses and the Intellect*, 1873, σ. 698, ο συγγραφέας γράφει: «Ο κ. Δαρβίνος αναφέρεται στον ορισμό του νόμου (της διάχυσης) που έχω κάνει» και παρατηρεί ότι «φαίνεται πολύ γενικός για να εξηγήσει τις ειδικές εκφράσεις», πράγμα που είναι μάλλον αλήθεια· παρ' όλα αυτά, αυτός ο ίδιος χρησιμοποιεί, για τον ίδιο σκοπό, έναν τρόπο ορισμού του που πιστεύω ότι είναι ακόμη πιο ασαφής». Ο Κάρολος Δαρβίνος φαίνεται ότι αισθάνθηκε το δίκαιο της κριτικής του κ. Bain, καθώς κρίνω από τις σημειώσεις με μολύβι πάνω στο δικό του αντίγραφο του υστερόγραφου.]

παραπάνω ωστόσο νόμος της διάχυτης δράσης των συναισθημάτων μοιάζει πολύ γενικός για να εξηγήσει ικανοποιητικά τις ειδικές [κατά συγκίνηση] εκφράσεις.

Ο κ. Herbert Spencer, πραγματευόμενος τα συναισθήματα στο έργο του *Principles of Psychology* (1855), κάνει τις ακόλουθες παρατηρήσεις: «Ο φόβος, όταν είναι ισχυρός, εκφράζεται με κλάματα, με προσπάθειες να κρυφτούμε ή να διαφύγουμε, με χτυποκάρδια και τρέμουλα· και αυτές είναι μόνο οι εκδηλώσεις που θα συνοδεύσουν την πραγματική εμπειρία ενός κακού που προκαλεί φόβο. Τα καταστροφικά πάθη εμφανίζονται με μια γενική ένταση του μυϊκού συστήματος, με τρίξιμο των δοντιών και προβολή των νυχιών, με διεσταλμένα μάτια και ρουθούνια, με βρυχηθμούς, και αυτές αποτελούν ασθενείς μορφές των δράσεων που συνοδεύουν τη θανάτωση της λείας». Εδώ βρίσκεται, όπως πιστεύω, η ορθή θεωρία για έναν μεγάλο αριθμό εκφράσεων· το κύριο όμως ενδιαφέρον και η δυσκολία του θέματος βρίσκεται στην παρακολούθηση των εξαισία σύνθετων αποτελεσμάτων. Συμπεραίνω πως κάποιος (ποιος όμως, δεν έχω καταφέρει να εξακριβώσω) έχει προγενέστερα υποστηρίζει μια σχεδόν παρόμοια άποψη, γιατί ο Σερ C. Bell αναφέρει:⁹ «Έχει υποστηριχθεί πως αυτά που ονομάζονται εξωτερικές ενδείξεις του πάθους είναι απλώς τα επακόλουθα εκείνων των εκούσιων κινήσεων που η δομή καθιστά αναγκαίες». Ο κ. Spencer έχει επίσης δημοσιεύσει ένα πολύτιμο δοκίμιο για τη φυσιολογία του γέλιου,* στο οποίο επιμένει «στον γενικό νόμο ότι τα συναισθήματα που υπερβαίνουν μια συγκεκριμένη ένταση, από συνήθεια ξεθυμαίνουν σε σωματική δράση» και ότι «μια υπερχειλίση της νευρικής ενέργειας, μη καθοδηγούμενη από κάποιο κίνητρο,

* *Essays, Scientific, Political, and Speculative*, σειρά δεύτερη, 1863, σ. 111. Υπάρχει μια συζήτηση σχετικά με το γέλιο στις πρώτες γραμμές των δοκιμίων, συζήτηση που μου φαίνεται πολύ κατώτερης αξίας.

προφανώς αρχικά θα ακολουθήσει τις πλέον συνήθεις [νευρικές] οδούς και, αν αυτές δεν είναι επαρκείς, θα υπερχειλίσει στη συνέχεια προς τις λιγότερο συνήθεις». Πιστεύω πως ο νόμος αυτός έχει ύψιστη σημασία στο να διαφωτίσουμε το θέμα μας.*

Όλοι οι συγγραφείς που έχουν γράψει σχετικά με την έκφραση, με την εξαίρεση του κ. Spencer –του μεγάλου εισηγητή της αρχής της εξέλιξης– φαίνεται να είναι απόλυτα πεπεισμένοι πως τα είδη, του ανθρώπου φυσικά συμπεριλαμβανομένου, δημιουργήθηκαν στην παρούσα τους κατάσταση. Ο Σερ C. Bell, όντας πεπεισμένος γι' αυτό, υποστηρίζει ότι πολλοί από τους μυς του προσώπου μας «εξυπηρετούν αποκλειστικά την έκφραση»· ή είναι «μια ειδική πρόνοια» γι' αυτόν και μόνο τον σκοπό.¹⁰ Το απλό ωστόσο γεγονός ότι οι ανθρωποειδείς πίθηκοι έχουν τους ίδιους μυς προσώπου με εμάς** καθιστά εξαιρετικά απίθανο οι μύες αυτοί να εξυπηρετούν αποκλειστικά την έκφραση στην περίπτωση μας, γιατί κανείς, υποθέτω, δεν θα είχε τη διάθεση να παραδεχτεί ότι οι πίθηκοι έχουν προικιστεί με ειδικούς

* Μετά τη δημοσίευση του δοκιμίου που μόλις ανέφερα, ο κ. Spencer έγραψε ακόμη ένα, σχετικά με τα “Morals and Moral Sentiments” στο *Fortnightly Review*, 1 Απριλίου 1871, σ. 426. Έχει επίσης πλέον δημοσιεύσει τα τελικά του συμπεράσματα στον τόμ. ii της δεύτερης έκδ. του *Principles of Psychology*, 1872, σ. 539. Θα πρέπει να δηλώσω, προκειμένου να μην κατηγορηθώ ότι παραβιάζω το πεδίο του κ. Spencer, πως ανακοίνωσα στο έργο μου *Η Καταγωγή του Ανθρώπου* ότι είχα συγγράψει τότε ένα μέρος του παρόντος τόμου: οι πρώτες χειρόγραφες σημειώσεις μου πάνω στο θέμα της έκφρασης φέρουν ημερομηνία του έτους 1838.

** Ο καθηγητής Owen δηλώνει κατηγορηματικά (*Proc. Zoolog. Soc.*, 1830, σ. 28) ότι αυτό συμβαίνει στην περίπτωση των ουρακοτάγκων και προσδιορίζει όλους τους πλέον σημαντικούς μυς που είναι γνωστό ότι χρησιμεύουν στον άνθρωπο για την έκφραση των συναισθημάτων του. Βλ. επίσης μια περιγραφή των διαφόρων μυών του προσώπου του χιμπαντζή από τον καθηγητή Macalister, στο *Annals and Magazine of Natural History*, τόμος vii, Μάιος 1871, σ. 342.

μυς μόνο και μόνο για να εκδηλώνουν τους μορφασμούς τους.* Διαφορετικές, ανεξάρτητες από την έκφραση, χρήσεις μπορούν πράγματι με μεγάλη πιθανότητα να αποδοθούν σε σχεδόν όλους τους μυς του προσώπου.

Ο Σερ C. Bell θέλησε εμφανώς να τραβήξει μια όσο το δυνατόν πιο διακριτή διαχωριστική γραμμή μεταξύ του ανθρώπου και των κατώτερων ζώων, και υποστηρίζει επομένως ότι «τα κατώτερα πλάσματα δεν έχουν εκφράσεις, αλλά κάτι που σχετίζεται, σχεδόν ξεκάθαρα, με εκούσιες πράξεις ή αναγκαία ένστικτα». Υποστηρίζει περαιτέρω πως τα πρόσωπά τους «μοιάζουν κυρίως ικανά να εκφράζουν οργή και φόβο». ¹¹ Ο ίδιος ο άνθρωπος, ωστόσο, δεν μπορεί να εκφράσει με εξωτερικές ενδείξεις τόσο εμφανώς αγάπη και ταπεινότητα, όσο ένας σκύλος, όταν με πεσμένα αυτιά, τα χείλη να κρέμονται, σώμα ευλύγιστο και κουνιστή ουρά συναντά το αγαπημένο του αφεντικό. Και ούτε οι κινήσεις αυτές στον σκύλο μπορούν να εξηγηθούν καλύτερα ως εκούσιες κινήσεις ή αναγκαία ένστικτα, απ' ό,τι τα γελαστά μάτια και τα χαμογελαστά μάγουλα ενός ανθρώπου που συναντά έναν παλιό φίλο. Εάν ο Σερ C. Bell είχε ερωτηθεί για την έκφραση της στοργής στον σκύλο, θα είχε χωρίς αμφιβολία απαντήσει ότι το ζώο αυτό έχει δημιουργηθεί με ειδικά ένστικτα, που το κάνουν να προσαρμόζεται κατά τη συναναστροφή του με τον άνθρωπο, και ότι κάθε περαιτέρω έρευνα σχετικά με το θέμα είναι περιττή.

Μολονότι ο Gratiolet αρνείται κατηγορηματικά ¹² ότι υπάρχει κάποιος μυς που να προέκυψε για χάρη μόνο της έκφρασης, φαί-

* [Στην πρώτη έκδοση οι μορφασμοί περιγράφονται ως «αποκρουστικοί». Ο συγγραφέας διαγράφει το επίθετο ανταποκρινόμενος σε μια κριτική που δημοσιεύθηκε στο *Athenaeum* στις 9 Νοεμβρίου 1872, σ. 591, η οποία «δεν βλέπει τι μπορεί να έχει να κάνει η αποκρουστικότητα των μορφασμών με ένα θέμα το οποίο δεν έχει καμία σχέση με την ομορφιά».]

νεται να μην έχει στοχαστεί ποτέ πάνω στην αρχή της εξέλιξης. Προφανώς θεωρεί κάθε είδος ως μια ξεχωριστή δημιουργία. Και το ίδιο ισχύει και για τους άλλους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με την έκφραση. Για παράδειγμα, ο Δρ. Duchenne, αφού πραγματεύεται τις κινήσεις των άκρων, αναφέρεται σε αυτές που δίνουν έκφραση στο πρόσωπο και παρατηρεί:¹³ “Le créateur n’a donc pas eu à se préoccuper ici des besoins de la mécanique; il a pu, selon sa sagesse, ou que l’on me pardonne cette manière de parler – par une divine fantaisie, mettre en action tel ou tel muscle, un seul ou plusieurs muscles à la fois, lorsqu’il a voulu que les signes caractéristiques des passions, même les plus fugaces, fussent écrits passagèrement sur la face de l’homme. Ce langage de la physionomie une fois créé, il lui a suffi, pour le rendre universel et immuable, de donner à tout être humain la faculté instinctive d’exprimer toujours ses sentiments par la contraction des mêmes muscles”. [«Ο δημιουργός δεν χρειάστηκε στην περίπτωση αυτή να ασχοληθεί με μηχανικές ανάγκες. Μπορούσε με τη σοφία του, ή –αν επιτρέπεται η έκφραση– από θείο καπρίτσιο, να κινεί τον ένα ή τον άλλο μυ, έναν ή πολλούς μυς ταυτόχρονα, όταν επιθυμούσε οι χαρακτηριστικές ενδείξεις των συγκινήσεων, οσοδήποτε φευγαλέες, να αποτυπωθούν παροδικά στο ανθρώπινο πρόσωπο. Άπαξ και το πρότυπο αυτό της φυσιογνωμίας δημιουργήθηκε, ήταν αρκετό γι’ αυτόν, προκειμένου να το καταστήσει καθολικό και αμετάβλητο, να δώσει σε κάθε ανθρώπινο ον την ενστικτώδη ικανότητα να εκφράζει τα συναισθήματά του με σύσπαση των ίδιων πάντοτε μυών»].]

Πολλοί συγγραφείς θεωρούν το όλο θέμα της έκφρασης ανεξήγητο. Έτσι, ο επιφανής φυσιολόγος Müller αναφέρει ότι¹⁴ «η απολύτως διαφορετική έκφραση των χαρακτηριστικών του προσώπου στα διαφορετικά πάθη δείχνει ότι ενεργοποιήθηκαν εντελώς διαφορετικές ομάδες ινών του προσωπικού νεύρου, σε

συμφωνία με το είδος του συναισθήματος που προκλήθηκε. Για την αιτία αυτού δεν έχουμε καμία απολύτως γνώση».

Αναμφίβολα, όσο ο άνθρωπος και όλα τα υπόλοιπα ζώα θεωρούνται διακριτές δημιουργίες, ένα καίριο εμπόδιο τίθεται στη φυσική μας επιθυμία να διερευνήσουμε το δυνατόν περισσότερο τις αιτίες της έκφρασης. Με τη δογματική αυτή θεωρία οτιδήποτε και όλα μπορούν να εξηγηθούν εξίσου καλά, και έχει αποδειχθεί τόσο επιβλαβής όσον αφορά τις εκφράσεις όσο και για κάθε άλλο κλάδο της φυσικής ιστορίας. Στο ανθρώπινο είδος κάποιες εκφράσεις, όπως η ανόρθωση των τριχών υπό την επίδραση ακραίου τρόμου ή η αποκάλυψη των δοντιών υπό την επίδραση της έξαλλης οργής, δύσκολα μπορούν να γίνουν κατανοητές, εκτός αν θεωρήσουμε ότι κάποτε ο άνθρωπος υπήρξε σε μια πολύ κατώτερη και ζώωδη κατάσταση. Η ομοιότητα κάποιων εκφράσεων σε διαφορετικά, μολονότι συγγενικά είδη, καθώς και οι κινήσεις των ίδιων μυών του προσώπου στον άνθρωπο και σε διάφορους πιθήκους κατά τη διάρκεια του γέλιου, καθίσταται κάπως πιο κατανοητή εάν θεωρήσουμε ότι κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο. Αυτός που σε γενικές γραμμές αποδέχεται ότι η δομή και οι συνήθειες όλων των ζώων έχουν εξελιχθεί σταδιακά, θα δει το όλο θέμα της έκφρασης υπό ένα νέο και ενδιαφέρον φως.

Η μελέτη της έκφρασης είναι δύσκολη, λόγω του ότι οι κινήσεις είναι συχνά εξαιρετικά ανεπαίσθητες και παροδικής φύσεως. Μια διαφορά μπορεί να γίνει ξεκάθαρα αντιληπτή, και παρ' όλα αυτά να είναι αδύνατον, τουλάχιστον έτσι το βρήκα εγώ, να περιγραφεί σε τι ακριβώς συνίστατο αυτή η διαφορά. Όταν γινόμαστε μάρτυρες κάποιας βαθιάς συγκίνησης, διεγείρεται τόσο έντονα η συμπάθειά μας, ώστε η προσεκτική παρατήρηση λησμονείται ή καθίσταται εντελώς αδύνατη· και για το γεγονός αυτό έχω πολλές παράξενες αποδείξεις. Η φαντασία

μας είναι μία επιπλέον, σοβαρότερη πηγή πλάνης, διότι, εάν από τη φύση των περιστάσεων αναμένουμε να δούμε κάποια έκφραση, πρόθυμα φανταζόμαστε την παρουσία της. Παρά τη μεγάλη του εμπειρία, ο Δρ. Duchenne για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα φανταζόταν, όπως αναφέρει, ότι υπό ορισμένες συγκινήσεις είναι αρκετοί οι μύες που συσπώνται, ενώ τελικά πείστηκε ότι η κίνηση περιοριζόταν σε έναν μόνο μυ.

Προκειμένου να θέσουμε όσο το δυνατόν καλύτερα θεμέλια και να αποφανθούμε, ανεξάρτητα από τη διαδεδομένη αντίληψη, κατά πόσο συγκεκριμένες κινήσεις των χαρακτηριστικών του προσώπου και εκφραστικές κινήσεις [του σώματος] εκφράζουν πράγματι ορισμένες καταστάσεις του νου, έχω βρει τα ακόλουθα μέσα ως τα πλέον χρήσιμα. Κατ' αρχάς την παρατήρηση των βρεφών, γιατί, όπως παρατηρεί ο Σερ C. Bell, εκδηλώνουν πολλές συγκινήσεις «εντυπωσιακής ισχύος», ενώ, στη μετέπειτα ζωή, κάποιες από τις εκφράσεις μας «σταματούν να έχουν την καθαρή και απλή πηγή, από την οποία πήγαζαν στη βρεφική ηλικία».¹⁵

Μολονότι ο Δαρβίνος στηρίχθηκε εδώ σε μια κοινώς αποδεκτή πεποίθηση –ότι τα βρέφη επιδεικνύουν καθαρές εκφράσεις επειδή δεν έχουν ακόμη μάθει να ελέγχουν την επίδειξη των συγκινήσεών τους –υπάρχει μια περιπλοκή που δεν προέβλεψε. Στην πρώιμη βρεφική ηλικία οι συγκινησιακές εκφράσεις του προσώπου ενδέχεται να μην διαφοροποιούνται τόσο, όσο αργότερα στη ζωή και, αν αυτό αληθεύει, η βρεφική ηλικία δεν είναι τόσο χρήσιμη περιόδος για την παρατήρηση των καθαρών εκφράσεων όσο ο Δαρβίνος νόμιζε. Θα μπορούσε, μάλιστα, να είναι ακόμη και παραπλανητική. Οι επιστήμονες σήμερα διαφωνούν για το κατά πόσο οι εκφράσεις προσώπου των ενηλίκων είναι ή όχι παρούσες στη βρεφική ηλικία, ή κατά πόσο εμφανίζονται αποκλειστικά στην όψιμη βρεφική και την πρώιμη παιδική ηλικία.^{Σ10}

Κατά δεύτερον, πέρασε από το νου μου ότι πρέπει να μελετηθούν οι παράφρονες, καθώς είναι επιρρεπείς στα πλέον ισχυρά πάθη και τα εκτονώνουν ανεξέλεγκτα. Δεν είχα ο ίδιος την ευκαιρία να το κάνω αυτό κι έτσι, κατόπιν αίτησής μου στον Δρ. Maudsley, έλαβα από αυτόν συστάσεις προς τον Δρ. J. Crichton Browne που είχε την ευθύνη ενός αχανούς ασύλου κοντά στο Wakefield, και ο οποίος, όπως ανακάλυψα, είχε ήδη μελετήσει το θέμα. Αυτός ο εξαιρετος παρατηρητής μου έστειλε με ακατάβλητη ευγένεια άφθονες σημειώσεις και περιγραφές με πολύτιμες παρατηρήσεις για πολλά θέματα, και καθόλου δεν υπερβάλλω ως προς την αξία της βοήθειάς του. Οφείλω επίσης στην καλοσύνη του κ. Patrick Nicol, από το Άσυλο Φρενοβλαβών του Sussex, ενδιαφέρουσες αναφορές σχετικά με δύο ή τρία θέματα.

Τρίτον, ο Δρ. Duchenne γαλβάνισε, όπως ήδη είδαμε, ορισμένους μυς στο πρόσωπο ενός ηλικιωμένου άνδρα, του οποίου το δέρμα ήταν ελάχιστα ευαίσθητο, και προκάλεσε έτσι ποικίλες εκφράσεις τις οποίες φωτογράφησε σε μεγάλο μέγεθος. Πέρασε ευτυχώς από το νου μου να δείξω αρκετές από τις καλύτερες ολοσέλιδες εικονογραφήσεις, χωρίς ούτε μία λέξη για επεξήγηση, σε πάνω από είκοσι μορφωμένα άτομα διαφόρων ηλικιών και των δύο φύλων, ρωτώντας τους σε κάθε μία περίπτωση από ποια συγκίνηση ή συναίσθημα υποτίθεται ότι είχε ο ηλικιωμένος άνδρας αναστατωθεί, και κατέγραψα τις απαντήσεις τους με τα λόγια που είχαν χρησιμοποιήσει. Μερικές από τις εκφράσεις αναγνωρίστηκαν αμέσως σχεδόν από όλους, αν και δεν τις περιέγραψαν με ακριβώς τους ίδιους όρους· και αυτές οι εκφράσεις, τις οποίες θα μπορούσαμε, νομίζω, να θεωρήσουμε αληθινές, στη συνέχεια θα προσδιοριστούν. Από την άλλη πλευρά, για κάποιες από [τις εκφράσεις] αυτές δόθηκαν οι πλέον διαφορετικές κρίσεις. Η συγκεκριμένη επίδειξη υπήρξε χρήσιμη και με έναν ακόμη τρόπο, καθώς με έπεισε πόσο εύκολα μπορούμε να

παραπλανηθούμε από τη φαντασία μας· γιατί, όταν πρωτοκοίταξα τις φωτογραφίες του Δρ. Duchenne, διαβάζοντας ταυτόχρονα το κείμενο και μαθαίνοντας έτσι ποια ήταν η προβλεπόμενη έκφραση, μου έκανε θαυμαστή εντύπωση η πιστότητα όλων, με ελάχιστες μονάχα εξαιρέσεις. Παρ' όλα αυτά, εάν τις είχα εξετάσει χωρίς καμία επεξήγηση, αναμφίβολα θα είχα μπερδευτεί σε κάποιες περιπτώσεις τόσο όσο και άλλα άτομα.

Ο Δαρβίνος περιγράφει στο σημείο αυτό τη μέθοδο που χρησιμοποιούσε για να διαπιστώσει τι πληροφορίες μεταδίδει μια έκφραση: ζητούσε από τα άτομα να κρίνουν τη συγκίνηση που απεικονίζεται σε μια φωτογραφία, χωρίς να δίνει καμία πληροφορία σχετικά με την κατάσταση εντός της οποίας η συγκίνηση εμφανίστηκε, και να προσδιορίσουν κατά πόσο συμφωνούν ή όχι. Αυτή έγινε και η πιο διαδεδομένη μέθοδος για τη μελέτη των εκφράσεων του προσώπου, μολοντί ο Δαρβίνος σπάνια αναφέρεται ως ο πρώτος που την χρησιμοποίησε.

Τέταρτον, ήλπιζα να λάβω σημαντική βοήθεια από τους μεγάλους δασκάλους της ζωγραφικής και της γλυπτικής, που είναι τόσο προσεκτικοί παρατηρητές. Εξέτασα συνεπώς φωτογραφίες και χαρακτηριστικά πολλών γνωστών έργων· ωστόσο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν επωφελήθηκα απ' αυτό. Ο λόγος είναι πως, χωρίς αμφιβολία, στα έργα τέχνης βασικός στόχος είναι η ομορφιά, και οι έντονα¹⁶ συσπασμένοι μύες του προσώπου καταστρέφουν την ομορφιά. Την ιστορία της σύνθεσης αφηγούνται συνήθως με εξάισια δύναμη και ειλικρίνεια τα επιδέξια δοσμένα συμπληρωματικά στοιχεία.

Πέμπτον, μου φάνηκε εξαιρετικά σημαντικό να εξακριβώσω κατά πόσο οι ίδιες εκφράσεις και χειρονομίες επικρατούν, όπως συχνά έχει υποστηριχθεί χωρίς πολλές αποδείξεις, σε όλες τις

φυλές του ανθρώπινου είδους, ειδικά σε εκείνες που λίγες συναστροφές έχουν με τους Ευρωπαίους. Κάθε φορά που οι ίδιες κινήσεις των χαρακτηριστικών του προσώπου ή του σώματος εκφράζουν τις ίδιες συγκινήσεις σε αρκετές διαφορετικές ανθρωπινες φυλές, μπορούμε με μεγάλη πιθανότητα να συμπεράνουμε ότι τέτοιες εκφράσεις είναι αληθινές – είναι δηλαδή έμφυτες ή ενστικτώδεις. Συμβατικές εκφράσεις ή χειρονομίες που αποκτώνται από το άτομο κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, πιθανόν θα διαφέρουν μεταξύ διαφορετικών φυλών, με τον ίδιο τρόπο που διαφέρουν οι γλώσσες τους. Με τον σκοπό αυτό διέπειμα στις αρχές του έτους 1867 τα τυπωμένα ερωτήματα που ακολουθούν, με το αίτημα, στο οποίο υπήρξε πλήρης ανταπόκριση, ότι μόνο οι πραγματικές παρατηρήσεις θα μπορούσαν να είναι αξιόπιστες και όχι η μνήμη. Τα ερωτήματα αυτά γράφτηκαν μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου η προσοχή μου είχε στραφεί αλλού, και τώρα αντιλαμβάνομαι ότι θα μπορούσαν να έχουν κατά πολύ βελτιωθεί. Σε κάποια από τα μεταγενέστερα αντίγραφα προσέθεσα, χειρόγραφα, λίγες επιπλέον παρατηρήσεις:

- (1) Η κατάπληξη εκφράζεται με τα μάτια και το στόμα διάπλατα ανοικτά και με τα φρύδια ανασηκωμένα;
- (2) Η ντροπή προκαλεί ερυθρίαση, όταν το χρώμα του δέρματος επιτρέπει να είναι αυτό ορατό; και ειδικότερα πόσο χαμηλά στο σώμα εκτείνεται η ερυθρίαση;
- (3) Όταν ένας άνθρωπος είναι αγανακτισμένος ή εριστικός, συνοφρώνεται, κρατά όρθιο το σώμα και το κεφάλι του, ισιώνει τους ώμους του και σφίγγει τις γροθιές του;
- (4) Όταν αναλογίζεται βαθιά για κάποιο θέμα ή προσπαθεί να κατανοήσει κάποιον γρίφο, συνοφρώνεται, ή το δέρμα των κάτω βλεφάρων ρυτιδώνει;
- (5) Όταν βρίσκεται σε δυσθυμία, οι γωνίες του στόματος πιέζονται προς τα κάτω και το εσωτερικό άκρο των φρυδιών ανασηκώ-

νεται από τον μυ εκείνο που οι Γάλλοι αποκαλούν «μυ της θλίψης»;^{*} Το φρύδι στην περίπτωση αυτή γίνεται ελαφρώς λοξό, με ένα μικρό εξόγκωμα στο εσωτερικό του άκρο και το μέτωπο ρυτιδώνει εγκάρσια στο μεσαίο τμήμα, αλλά όχι σε όλο του το εύρος όπως συμβαίνει όταν τα φρύδια σηκώνονται στην έκπληξη;

- (6) Όταν βρίσκεται σε καλή διάθεση, τα μάτια λάμπουν, με το δέρμα ελαφρά ρυτιδωμένο γύρω και κάτω από αυτά, και με το στόμα τραβηγμένο στις γωνίες ελαφρά προς τα πίσω;
- (7) Όταν ένας άνθρωπος καγχάζει ή γρυλίζει σε κάποιον άλλο, η γωνία του άνω χείλους πάνω από τον κυνόδοντα ή «δόντι του ματιού» είναι ανασηκωμένη προς την πλευρά του άνδρα στον οποίο απευθύνεται;
- (8) Μπορείτε να αναγνωρίσετε μια έκφραση πείσματος ή ισχυρογνωμοσύνης, η οποία δείχνεται κυρίως με το στόμα ερμητικά κλειστό, κατεβασμένο φρύδι και μια ελαφρά συνοφρύωση;
- (9) Η περιφρόνηση μήπως εκφράζεται με μια ελαφρά προβολή των χειλιών και με ανασήκωμα της μύτης, μαζί με μια ελαφρά εκπνοή;
- (10) Η αηδία δείχνεται με το κάτω χείλος στραμμένο προς τα κάτω, το άνω χείλος ελαφρά σηκωμένο, με μια ξαφνική εκπνοή, κάτι σαν αρχή εμετού ή σαν κάτι να φτύνεται από το στόμα;
- (11) Ο ακραίος φόβος εκφράζεται με τον ίδιο εν γένει τρόπο όπως και στους Ευρωπαίους;
- (12) Το γέλιο γίνεται ποτέ τόσο ακραίο ώστε να προκαλεί δάκρυα στα μάτια;
- (13) Όταν ένας άνθρωπος επιθυμεί να δείξει ότι δεν μπορεί να αποτρέψει κάτι από το να γίνει ή δεν μπορεί ο ίδιος να κάνει κάτι, ανασηκώνει τους ώμους του, στρέφει προς τα μέσα τους αγκώνες του, εκτείνει προς τα έξω τα χέρια του και ανοίγει τις παλάμες, ανασηκώνοντας τα φρύδια;

^{*} Grief muscle· πρόκειται για τον επισκύνιο μυ (*Corrugator superciliū*).
[Σ.τ.Μ.]

- (14) Τα παιδιά, όταν είναι κατσουφιασμένα, σουφρώνουν ή προβάλλουν κατά πολύ τα χείλη τους;
- (15) Μπορείτε να αναγνωρίσετε εκφράσεις ενοχής, ή πονηριάς ή ζήλειας; αν και δεν γνωρίζω πώς αυτές μπορούν να οριστούν.
- (16) Το κεφάλι γνέφει κάθετα στην επιβεβαίωση και κουνιέται πλάγια στην άρνηση;

Αν και παρατηρήσεις σε ιθαγενείς με μικρή έως τώρα επικοινωνία με Ευρωπαίους θα ήταν φυσικά οι πλέον πολύτιμες, και εκείνες που γίνονται σε οποιουδήποτε ιθαγενείς θα με ενδιέφεραν πολύ. Γενικές παρατηρήσεις όσον αφορά την έκφραση είναι μικρής σχετικά αξίας· και η μνήμη είναι τόσο παραπλανητική που σας παρακαλώ θερμά να μην την εμπιστευέστε. Μια σαφής περιγραφή της έκφρασης υπό την επίδραση κάθε συγκίνησης ή νοητικής κατάστασης, με κάποια αναφορά στις συνθήκες υπό τις οποίες προέκυψε θα είχε μεγάλη αξία.

Υπήρχε μία ακόμη πρόταση στο τέλος των οδηγιών που ο Δαρβίνος έστειλε στους πληροφοριοδότες του: «Θα ήμουν ευγνώμων αν λάμβανα τις απαντήσεις σας εντός έξι ή οκτώ μηνών, ή ακόμη και ενός χρόνου, σε κάθε μία από τις παραπάνω ερωτήσεις». Υπήρχε επίσης ένα ακόμη ερώτημα στον αρχικό κατάλογο: «Ως σήμα για να παραμείνει κάποιος σιωπηλός, εκφέρεται ένας ήπιος συριγμός;» Ο Δαρβίνος ίσως να παρέλειψε το ερώτημα σε κάποιους καταλόγους που έστειλε, υπάρχει όμως στον πρωτότυπο τυπωμένο κατάλογο που βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ. Ο Δαρβίνος δεν πραγματεύθηκε ποτέ το ερώτημα αυτό, ίσως επειδή, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα, δεν ασχολείται με έκφραση ή εκφραστική κίνηση.^{Σ11}

Στα ερωτήματα αυτά έλαβα τριάντα έξι απαντήσεις από διαφορετικούς παρατηρητές, αρκετοί εκ των οποίων ιεραπόστολοι

ή προστάτες των ιθαγενών, στο σύνολο των οποίων είμαι βαθιά υποχρεωμένος για τον μεγάλο κόπο που ανέλαβαν και για την πολύτιμη βοήθεια που με αυτόν τον τρόπο έλαβα. Θα προσδιορίσω τα ονόματά τους, κ.λπ., προς το τέλος του κεφαλαίου αυτού, ώστε να μην διακόψω τις τρέχουσες παρατηρήσεις μου. Οι απαντήσεις αναφέρονται σε αρκετές από τις πιο διαφορετικές και άγριες ανθρώπινες φυλές. Σε πολλές περιπτώσεις, έχουν καταγραφεί οι συνθήκες κάτω από τις οποίες παρατηρήθηκε κάθε έκφραση, και έχει περιγραφεί η έκφραση η ίδια. Σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί κανείς να έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στις απαντήσεις. Όταν οι απαντήσεις ήταν απλά ναι ή όχι, τις δέχτηκα πάντοτε με επιφύλαξη. Από τις πληροφορίες που έχω αποκτήσει με αυτόν τον τρόπο προκύπτει ότι η ίδια κατάσταση του νου* εκφράζεται σε όλο τον κόσμο με αξιοσημείωτη ομοιομορφία, και το γεγονός αυτό έχει από μόνο του ενδιαφέρον ως ένδειξη της μεγάλης ομοιότητας στη σωματική δομή και τη νοητική συμπεριφορά όλων των φυλών του ανθρώπινου είδους.

Έκτο και τελευταίο, έχω μελετήσει, όσο πιο προσεκτικά μπορούσα, την έκφραση των διαφορετικών παθών σε κάποια από τα πιο κοινά ζώα, και πιστεύω πως αυτό είναι ύψιστης σημασίας, όχι φυσικά για να αποφανθούμε σε ποιο βαθμό ορισμένες εκφράσεις είναι χαρακτηριστικές στον άνθρωπο για ορισμένες καταστάσεις του νου, αλλά για να παράσχουμε την ασφαλέστερη βάση γενίκευσης των αιτιών ή της προέλευσης

* Η σύγχρονη απόδοση του όρου *state of mind* είναι *ψυχική κατάσταση* ή *ψυχική διάθεση*. Ο ίδιος ο Δαρβίνος όμως χρησιμοποιεί τον όρο όπως τον ορίζει ο Huxley (βλ. εδώ, τη δεύτερη υποσημείωση της σ. 52). Ο Spencer, από τον οποίο δανείζεται επίσης πολλά επιχειρήματα ο Δαρβίνος, στην ταξινόμηση των θυμικών φαινομένων αντί του *state of mind* χρησιμοποιεί τον όρο *mental state* που και σήμερα αποδίδουμε ως *νοητική κατάσταση*. [Σ.τ.Μ.]

των διαφόρων κινήσεων της έκφρασης. Παρατηρώντας ζώα, είναι απίθανο να μας προκαταλάβει η φαντασία μας· και μπορούμε να νιώθουμε ασφαλείς ότι οι εκφράσεις τους δεν είναι συμβατικές. Για τους λόγους που προσδιορίστηκαν παραπάνω, την παροδική δηλαδή φύση κάποιων εκφράσεων (με τις αλλαγές των χαρακτηριστικών του προσώπου να είναι συχνά εξαιρετικά ανεπαίσθητες), τη συμπάθειά μας να διεγείρεται εύκολα όταν δούμε κάποια έντονη συγκίνηση, και την προσοχή μας να αποσπάται έτσι, τη φαντασία μας να μας εξαπατά, γνωρίζοντας με έναν αδρό τρόπο τι να περιμένουμε (μολονότι ασφαλώς λίγοι από εμάς γνωρίζουν ποιες είναι οι ακριβείς αλλαγές στην έκφραση του προσώπου) και, τέλος, τη μεγάλη μας οικειότητα με το θέμα – λόγω του συνδυασμού όλων αυτών των αιτιών, η παρατήρηση των εκφράσεων δεν είναι σε καμία περίπτωση εύκολη, όπως σύντομα ανακάλυψαν πολλά από τα άτομα που τους ζήτησα να παρατηρήσουν ορισμένα ζητήματα. Εξ ου και είναι δύσκολο να ορίσουμε με βεβαιότητα ποιες είναι οι κινήσεις των χαρακτηριστικών του προσώπου και του σώματος που συνήθως χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες καταστάσεις του νου. Παρ' όλα αυτά, κάποιες από τις αμφιβολίες και τις δυσκολίες έχουν, όπως ελπίζω, ξεπεραστεί με την παρατήρηση των βρεφών, των παράφρονων, των διαφορετικών ανθρώπινων φυλών, των έργων τέχνης, και εν τέλει, των μυών του προσώπου υπό τη δράση γαλβανισμού, όπως εφαρμόστηκε από τον Δρ. Duchenne.

Παραμένει ωστόσο η ακόμη μεγαλύτερη δυσκολία της κατανόησης της αιτίας ή της προέλευσης των διαφόρων εκφράσεων και της εκτίμησης του κατά πόσον οποιαδήποτε θεωρητική ερμηνεία είναι αξιόπιστη. Για να κρίνουμε, εξάλλου, όσο καλύτερα μπορούμε με τη λογική μας, χωρίς τη βοήθεια κάποιων κανόνων, ποια από δύο ή περισσότερες εξηγήσεις είναι η πλέον ικανοποιητική ή εντελώς ανεπαρκής, έναν μόνο τρόπο βλέπω για να ελέγ-

ξουμε τα συμπεράσματά μας. Αυτός είναι να παρατηρήσουμε κατά πόσον η ίδια αρχή με την οποία μια έκφραση μπορεί, όπως φαίνεται, να εξηγηθεί, εφαρμόζεται και σε άλλες σχετικές περιπτώσεις και, ειδικά, κατά πόσον οι ίδιες γενικές αρχές μπορούν να εφαρμοστούν με ικανοποιητικά αποτελέσματα τόσο στον άνθρωπο όσο και στα κατώτερα ζώα. Η τελευταία αυτή μέθοδος τείνω να θεωρώ ότι είναι η πλέον χρήσιμη από όλες. Η δυσκολία εκτίμησης της ορθότητας κάποιας θεωρητικής εξήγησης, καθώς και ελέγχου της με κάποια διακριτή μέθοδο διερεύνησης, είναι ένα μειονέκτημα τόσο σοβαρό ώστε να αναστέλλει το ενδιαφέρον που μια τέτοια μελέτη είναι, νομίζω, ικανότατη να εγείρει.

Τέλος, αναφορικά με τις δικές μου παρατηρήσεις, πρέπει να δηλώσω ότι ξεκίνησαν το έτος 1838 και από τότε μέχρι σήμερα έχω περιστασιακά ασχοληθεί με το θέμα. Στην παραπάνω χρονολογία είχα ήδη αρχίσει να πιστεύω στην αρχή της εξέλιξης ή στην προέλευση των ειδών από άλλες, κατώτερες μορφές. Όταν, κατά συνέπεια, διάβασα τη σπουδαία εργασία του Σερ C. Bell, η άποψή του ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε με συγκεκριμένους μυς, ειδικά προσαρμοσμένους για την έκφραση των συναισθημάτων του, μου έδωσε την εντύπωση ότι ήταν ανεπαρκής. Έμοιαζε πιθανό ότι η συνήθεια να εκφράζουμε τα συναισθήματά μας με ορισμένες κινήσεις, μολονότι σήμερα έχει καταστεί έμφυτη, αποκτήθηκε κατά κάποιον τρόπο σταδιακά. Το να ανακαλύψουμε, ωστόσο, με ποιον τρόπο αποκτήθηκαν τέτοιες συνήθειες υπήρξε περίπλοκο σε μεγάλο βαθμό. Το όλο θέμα έπρεπε να αντιμετωπιστεί υπό μια νέα οπτική, και κάθε έκφραση απαιτούσε μια ορθολογική εξήγηση. Η πεποίθηση αυτή με οδήγησε στο να επιχειρήσω το παρόν έργο, όσο ατελώς και αν έχει ενδεχομένως εκτελεστεί.

Θα παραθέσω τώρα τα ονόματα των κυρίων στους οποίους, όπως έχω ήδη πει, είμαι βαθιά υπόχρεος για τις πληροφορίες [που μου έστειλαν] σχετικά με τις εκφράσεις που δείχνουν οι διάφορες

φυλές των ανθρώπων, και θα προσδιορίσω κάποιες από τις συνθήκες υπό τις οποίες έγιναν σε κάθε περίπτωση οι παρατηρήσεις. Χάρη στη μεγάλη καλοσύνη και ισχυρή επιρροή του κ. Wilson, του Hayes Place, από το Kent, έλαβα από την Αυστραλία περισσότερα από δεκατρία σύνολα απαντήσεων στα ερωτήματά μου. Αυτό ήταν ένα ιδιαίτερα ευτυχές [γεγονός], καθώς οι Αυστραλοί ιθαγενείς κατατάσσονται ανάμεσα στις πιο ξεχωριστές από όλες τις φυλές των ανθρώπων. Θα δούμε ότι οι παρατηρήσεις έγιναν ως επί το πλείστον στον νότο, στα απώτατα όρια της αποικίας της Victoria, κάποιες όμως εξαιρετικές απαντήσεις έλαβα και από τον βορρά.

Ο κ. Dyson Lacey, που μου έδωσε με λεπτομέρεια κάποιες πολύτιμες παρατηρήσεις, διέτρεξε αρκετές εκατοντάδες μίλια στο εσωτερικό του Queensland. Στον κ. R. Brough Smyth, από τη Μελβούρνη, είμαι πολύ υποχρεωμένος για παρατηρήσεις που έκανε ο ίδιος, και για το ότι μου έστειλε αρκετές από τις ακόλουθες επιστολές, και συγκεκριμένα: Από τον Αιδ. κ. Hagenauer, από τη Λίμνη Wellington, έναν ιεραπόστολο στην περιοχή Gippsland της Victoria που έχει μεγάλη εμπειρία με τους ιθαγενείς. Από τον κ. Samuel Wilson, έναν γαιοκτήμονα που διαμένει στο Langerenong, στην περιοχή Wimmera της Victoria. Από τον Αιδ. George Taplin, επιστάτη του βιομηχανικού συνδικισμού των ιθαγενών στο Port Macleay. Από τον κ. Archibald G. Lang, από το Coranderik της Victoria, δάσκαλο σε ένα σχολείο όπου ιθαγενείς, νέοι και μεγαλύτεροι σε ηλικία, συγκεντρώνονταν από όλα τα μέρη της αποικίας. Από τον H. B. Lane, από το Belfast της Victoria, έναν ειρηνοδίκη της αστυνομίας και αρχιφύλακα, του οποίου οι παρατηρήσεις είμαι πεπεισμένος πως είναι απολύτως αξιόπιστες. Από τον κ. Templeton Bunnnett, από την Echuca, του οποίου το τμήμα βρίσκεται στα σύνορα με την αποικία της Victoria, και γι' αυτόν το λόγο μπόρεσε να παρατη-

ρήσει πολλούς ιθαγενείς που είχαν μικρή επικοινωνία με τους λευκούς. Συνέκρινε τις παρατηρήσεις του με εκείνες που έκαναν δύο ακόμη κύριοι που διέμεναν για καιρό στη συνοικία. Από τον κ. J. Bulmer, επίσης, έναν ιεραπόστολο σε μια απομακρυσμένη περιοχή του Gippsland, στην Victoria.

Είμαι επίσης υπόχρεος στον διακεκριμένο βοτανολόγο Δρ. Ferdinand Müller, από τη Victoria, για κάποιες δικές του παρατηρήσεις και για την αποστολή άλλων που έγιναν από την κα. Green, όπως και για ορισμένες από τις παραπάνω επιστολές.

Σχετικά με τους Μαορί της Νέας Ζηλανδίας, ο Αιδ. J. W. Stack απάντησε σε μερικά μόνο από τα ερωτήματά μου, οι απαντήσεις όμως υπήρξαν εντυπωσιακά πλήρεις, ξεκάθαρες και σαφείς, με καταγραφή των συνθηκών υπό τις οποίες έγιναν οι παρατηρήσεις. Ο Ρατζάς* Brooke μου έδωσε κάποιες πληροφορίες σχετικά με τους Νταγιάκ του Βόρνεο.

Όσον αφορά τους Μαλαισιανούς, σημείωσα εξαιρετική επιτυχία, καθώς ο κ. F. Geach (στον οποίο με σύστησε ο κ. Wallace) κατά τη διάρκεια της διαμονής του ως μηχανικού ορυχείων στο εσωτερικό τής [χερσονήσου] Μαλάκα, παρατήρησε πολλούς ιθαγενείς που ποτέ πριν δεν είχαν συναναστραφεί με λευκούς. Μου έγραψε δυο μακροσκελείς επιστολές με θαυμάσιες και λεπτομερείς παρατηρήσεις πάνω στις εκφράσεις τους. Παρομοίως παρατήρησε και τους Κινέζους μετανάστες στο Μαλαισιανό αρχιπέλαγος.

Ο γνωστός φυσιδίφης, Πρόξενος της Α. Μ., κ. Swinhoe, παρατήρησε επίσης για λογαριασμό μου Κινέζους στην πατρίδα τους και ζήτησε πληροφορίες και από άλλους που μπορούσε να εμπιστευθεί.

Στην Ινδία, ο κ. H. Erskine, ενόσω ασκούσε τις επίσημες αρμοδιότητές του στην Περιφέρεια Ahmednugur της Προεδρίας

* *Rajah*, τίτλος Ινδού ηγεμόνα. [Σ.τ.Μ.]

της Βομβάης, ασχολήθηκε με την έκφραση των κατοίκων, το βρήκε ωστόσο εξαιρετικά δύσκολο να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα λόγω του ότι συνηθίζουν να αποκρύπτουν όλες τις συγκινήσεις τους παρουσία των Ευρωπαίων. Πήρε επίσης πληροφορίες για λογαριασμό μου από τον κ. West, τον δικαστή στην Canara, και συμβουλευθήκε σε ορισμένα σημεία κάποιους ευφυείς ιθαγενείς κυρίους. Στην Καλκούτα ο κ. J. Scott, διευθυντής των Βοτανικών Κήπων, παρατήρησε προσεκτικά τις διάφορες φυλές ανθρώπων που εργάζονταν εκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα· και κανείς άλλος δεν μου έστειλε τόσο πλήρεις και πολύτιμες λεπτομέρειες. Η συνήθεια της ακριβούς παρατήρησης που απέκτησε από τις βοτανικές του σπουδές αξιοποιήθηκε στο παρόν θέμα. Για την Κεϋλάνη είμαι ιδιαίτερα υποχρεωμένος στον Αιδ. S. O. Glenie για τις απαντήσεις του σε κάποια από τα ερωτήματά μου.

Ως προς την Αφρική, υπήρξα άτυχος όσον αφορά τους νέγρους, αν και ο κ. Winwood Read με βοήθησε όσο του επέτρεπαν οι δυνάμεις του. Θα ήταν σχετικά εύκολο να έχω πάρει πληροφορίες σχετικά με τους νέγρους σκλάβους στην Αμερική, καθώς όμως έχουν για πολύ καιρό συναναστραφεί με τους λευκούς, τέτοιες παρατηρήσεις θα είχαν μικρή αξία. Στα νότια μέρη της ηπείρου, η κα. Barber παρατήρησε τους Καφίρ και τους Φίνγκο* και μου έστειλε σαφείς απαντήσεις. Ο κ. J. P. Mansel Weale παρατήρησε επίσης κάποιους ιθαγενείς και μου εξασφάλισε ένα περιεργό έγγραφο, συγκεκριμένα τη γραμμένη στην αγγλική γλώσσα άποψη του Christian Gaika, αδερφού του Αρχηγού Sandilli, σχετικά με τις εκφράσεις των συμπατριωτών του. Στις βόρειες περιοχές της Αφρικής, ο Πλοίαρχος Speedy, που για με-

* Η νεότερη ονομασία της φυλής Fingo (ανήκει στον λαό των Μπαντού και έλκει την καταγωγή της από τους Ζουλού) είναι Φένγκου (Fengu). [Σ.τ.Μ.]

γάλο χρονικό διάστημα διέμενε με τους Αβησσυνούς απάντησε στα ερωτήματά μου, εν μέρει από μνήμης και εν μέρει από παρατηρήσεις που έκανε πάνω στον γιο τού Βασιλέως Θεοδώρου, που βρισκόταν τότε υπό την κηδεμονία του. Ο Καθηγητής και η κα. Asa Gray ασχολήθηκαν με κάποια σημεία των εκφράσεων των ιθαγενών, παρατηρώντας τους οι ίδιοι καθώς ανέβαιναν τον Νείλο.

Στη μεγάλη Αμερικανική ήπειρο, ο κ. Bridges, ένας καθηγητής που διέμενε με τους ιθαγενείς της Γης του Πυρός, απάντησε σε κάποιες λίγες ερωτήσεις που του είχα απευθύνει πολλά χρόνια πριν, σχετικά με την έκφρασή τους. Στο βόρειο ήμισυ της ηπείρου ο Δρ. Rothrock μελέτησε τις εκφράσεις των άγριων φυλών των Άτνα και Έσπιοξ* στον Ποταμό Nasse, στη Βορειο-δυτική Αμερική. Ο κ. Washington Matthews, Βοηθός-Χειρουργός στον Στρατό των Ηνωμένων Πολιτειών, παρατήρησε επίσης με ιδιαίτερη φροντίδα (αφού είδε τα ερωτήματά μου, όπως τυπώθηκαν στο *Smithsonian Report*) κάποιες από τις πλέον άγριες φυλές στα Δυτικά μέρη των Ηνωμένων Πολιτειών, και συγκεκριμένα τους Τέτον, Γκρόσβεντρ, Μαντάν και Ασσιναμπουάν** και οι απαντήσεις του αποδείχθηκαν μέγιστης αξίας.

* Ο Δαρβίνος δυσκολεύτηκε να διακρίνει τα ονόματα των φυλών Atnah και Esyox στο ερωτηματολόγιο που του απέστειλε ο Δρ. Rothrock. Γι' αυτόν το λόγο ο Δρ. Rothrock του έστειλε σχετική διευκρινιστική επιστολή στις 22 Αυγούστου του 1867. Πληροφορίες από το Darwin Correspondence Project, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στη διεύθυνση <http://www.darwinproject.ac.uk> [Σ.τ.Μ.]

** Tetons, Grosventres, Mandans και Assinaboines στο πρωτότυπο. Στη ιστοσελίδα Ινδιανικών Μελετών της Βόρειας Ντακότα (www.ndstudies.org) βρήκαμε πληροφορίες και διορθώσεις όσον αφορά τα ονόματα των φυλών. Οι Γκροσβέντρ (Gros Ventres) αναφέρονται και ως Χιντάτσα (Hidatsa), ενώ οι Ασσιναμπουάν (Assinaboines) ως Ασσινιμπουάν (Assiniboinnes). Οι Ασσινιμπουάν είχαν εδάφη στον Καναδά, οι Χιντάτσα